

VPRAŠANJE IDENTITETE IN ISKANJE STRATEGIJ PREŽIVETJA.
MIGRACIJE Z BENEŠKEGA NA OSMANSKO OZEMLJE
IN SPREOBRNITVE V ISLAM NA OBMOČJU
VZHODNEGA JADRANA V 16. STOLETJU

Klemen PUST

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: klemen.pust@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Migracije na osmansko ozemlje in spreobrnitve v islam so bile na območju vzhodnega Jadrana v 16. stoletju nadvse razširjene ter predstavljajo enega najpomembnejših dejavnikov v okviru tedanjih beneško-osmanskih odnosov. Glavni notranji razlogi za migracije in religijske spreobrnitve so bili gospodarski, socialni, eksistencialni, materialni in osebni, od zunanjih vzrokov pa so na njih najbolj vplivale beneško-osmanske vojne in osmanski vpadi v obdobjih miru.

Ključne besede: migracije na osmansko ozemlje, spreobrnitve v islam, vzhodni Jadran, 16. stoletje

LA QUESTIONE DELL'IDENTITÀ E LA RICERCA DELLE STRATEGIE
DELLA SOPRAVVIVENZA. LE MIGRAZIONI DAI TERRITORI
DELLA REPUBBLICA DI VENEZIA VERSO I TERRITORI OTTOMANI
E LE CONVERSIONI ALL'ISLAM NELL'ADRIATICO ORIENTALE
NEL XVI SECOLO

SINTESI

Nella regione dell'Adriatico orientale, nel corso del XVI secolo, le migrazioni verso i territori ottomani e le conversioni all'islam erano molto frequenti e rappresentano uno dei fattori di maggiore peso nelle relazioni tra la Repubblica di Venezia e l'Impero ottomano. All'origine del fenomeno delle migrazioni e delle conversioni religiose c'erano, tra i fattori interni, soprattutto ragioni di carattere economico, sociale, esistenziale, materiale e personale. Tra i motivi da cercare

all'esterno vanno invece considerate le guerre tra la Repubblica di Venezia e l'Impero ottomano, nonché le incursioni ottomane in tempo di pace.

Parole chiave: migrazioni verso i territori ottomani, conversioni all'islam, Adriatico orientale, XVI secolo

UVOD

Članek se ukvarja z migracijami na osmansko ozemlje ter spreobrnitvami v islam na območju vzhodnega Jadrana v 16. stoletju. Oba pojava spadata v širši okvir odnosov med Beneško republiko in Osmanskim cesarstvom v zgodnjem novem veku, znotraj katerega je lokalno prebivalstvo poizkušalo določiti in ohraniti svojo spreminjajočo se identiteto ter si ob tem zagotoviti preživetje v nemirnem in težavnem obdobju jadranske zgodovine. Beneški odnos do Osmanov se je namreč v zgodnjem novem veku precej spreminjal, od povsem odklonilnega do specifičnih oblik etnografsko konotiranega interesa (Rouillard, 1941; Albrecht, 1965; Bataillon, 1966; Schwoebel, 1967; Göllner, 1968; 1978; Preto, 1975; Gligo, 1983; Simoniti, 1991; 1997; Valensi, 1993; Berchet, 1994; Fleet, 1995; Voje, 1996; 2005; Nikšić, 2001; Soykut, 2001; 2003; Grothaus, 2002; Ricci, 2002; Höfert, 2003; Bisaha, 2004; Dukić, 2004; Çirakman, 2005; Kuran-Burçoglu, 2003; 2005; Renda, 2005; Blažević, 2006; Pust, 2007; 2009).

Potem, ko so Osmani dokončno osvojili Bosno leta 1463, so v drugi polovici 15. stoletja začeli ogrožati beneško suverenost na Jadranu, pri tem pa so premikali mejo svoje države iz notranjosti Balkanskega polotoka proti ozkemu in tankemu priobalnemu pasu beneškega ozemlja ob vzhodnem delu Jadranskega morja. V 16. stoletju je začel osmanski pritisk še bolj naraščati, kar je povzročilo, da se je ozemlje Sinjorije v beneški Dalmaciji in Beneški Albaniji skrčilo zgolj na najpomembnejša obmorska mesta in njihovo neposredno zaledje, zato je lokalno krščansko prebivalstvo pred nezadržnim osmanskim naletom bežalo ravno tja in se tam bodisi za stalno naselilo bodisi odšlo dalje v druge države, predvsem na Apeninski polotok in v habsburške dežele.

Vzporedno z osmanskimi osvajanji beneških vzhodnojadranskih posesti je prihajalo tudi do migracij prebivalcev z Beneškega v Osmansko cesarstvo. Na območju vzhodnega Jadrana v zgodnjem novem veku poznamo več oblik migracij, s katerimi se je precej povečalo število prebivalcev tamkajšnjega osmanskega ozemlja. Večinoma je šlo za nenačrtne in posamične migracije, ki so bile neposredne ali pa posredne, torej gospodarske, socialne, materialne in eksistencialne posledice vojaških spopadov med Beneško republiko in Osmanskim cesarstvom. Poleg tega pa so obstajale še tradicionalne oblike migracij, ki so potekale že pred pojavom osmanske prisotnosti na Balkanu, na primer sezonske migracije govedi in drobnice iz Dalma-

cije na dinarske pašnike. Vendar pa so tudi na te oblike migracij vsaj posredno vplivali beneško-osmanski vojaški spopadi.

Z migracijami na osmansko vzhodnojadransko ozemlje so v zgodnjem novem veku povezane spreobrnitve v islam, ki so bistveno vplivale na versko podobo okolja. Precej migrantov, poleg dela staroselskega prebivalstva, ki ni zbežalo pred Osmani, se je namreč v osmanski državi religijsko spreobrnilo, da bi si s tem zagotovili višji socialni status oziroma boljše pogoje za življenje, saj je bilo vsem muslimanom v Osmanskem cesarstvu omogočen družbeni vzpon in možnost pridobitve materialnega bogatstva. Tako Katoliška cerkev kot Beneška republika sta tovrstne religijske spreobrnitve obsojali in preganjali, medtem ko sta jim bila islam in osmanske oblasti naklonjena.

MIGRACIJE

Glede na trenutno stanje raziskav je še nemogoče podati povsem natančno oceno obsega, smeri in oblik selitev iz krščanske Evrope¹ v Osmansko cesarstvo med 15. in 17. stoletjem, saj ne premoremo tovrstne velike sinteze dognanj raziskav evropske oziroma osmanske zgodovine (Braudel, 1976, 845–850). Prav tako kompleksno in nezadovoljivo raziskano je tudi vprašanje o razmerju med tistimi kristjani, ki so »zgolj« emigrirali v osmansko državo in tistimi, ki so se poleg tega tudi spreobrnil v islam (Rostagno, 1983, 27; Preto, 1975).

Vseeno pa lahko na osnovi podatkov iz virov trdimo, da so bile zgodnje-novoveške migracije z beneškega na osmansko vzhodnojadransko ozemlje nadvse pogoste in razvejane. V 16., ravno tako pa že v 15. stoletju, so v Osmanskem cesarstvu obstajali krščanski izseljenci z beneškega ozemlja, ki so tudi v Bosni dosegli izjemno zaupanje in položaj v osmanski vojski in upravi. Takšni ljudje so kasneje na meji igrali vedno večjo vlogo in pomagali Osmanom pri osvajanjih beneškega ozemlja in mest oziroma pri učvrstitvi njihove oblasti na tistem območju. To je bila običajna osmanska praksa, s katero so oslabili sovražnikovo obrambo in zase pridobili čim več domačinov ter na ta način ustvarili podlago za ohranitev osvojenih posesti (Traljić, 1971, 349).

Največkrat je do migracij na osmansko ozemlje prihajalo med beneško-osmanski-mi vojnami, saj so v vseh treh uradnih vojaških spopadih s Sinjorijo v 16. stoletju (voj-

1 Izraz se tu uporablja zgolj za poimenovanje tedanjega krščanskega dela evropskega ozemlja in družbe, saj so bili vsaj v geografskem in demografskem smislu tudi prebivalci evropskega dela Osmanskega cesarstva integralni del Evrope. Glede na to, da je osmanska država vsebovala tudi precej prebivalstva krščanske veroizpovedi, pa bi lahko ugotovili, da je bilo Osmansko cesarstvo, predvsem v svojem evropskem delu, tudi kulturno vsaj v določenem segmentu sorodno t. i. »krščanski Evropi«. V zgodnjem novem veku se je namreč začelo govoriti o »Evropi in islamu«, pri čemer je prvi pojem geografski drugi pa verski, kar predstavlja transformacijo pojma koncepta Evrope v sekularno redefinicijo tistega, kar se je nekoč imenovalo krščanstvo: Evropa je začela predstavljati antitezo islama (Lewis, 1999, 5–6).

ni 1499–1502, vojni Svete lige 1537–1540 in ciprski vojni 1570–1573) prevladali Osmani, kar je povečalo privlačnost njihove oblasti. V času miru pa so bili glavni razlog migracij osmanski vpadi na beneško ozemlje. S plenilskimi pohodi so Osmani namreč želeli izvesti predpripravo za osvojitve določenega ozemlja, pri čemer so poizkušali s popolnim opustošenjem dežele zlomiti njeno gospodarsko in moralno moč.

Beneški in drugi izseljenci na osmanskem ozemlju so predstavljali začasno ukinitvev neprehodne cezure med dvema nasprotnima religijskima svetovoma, krščanstvom in islamom, s tem, da so prevzeli novo identiteto na robovih med znanim in neznanim (Scaraffia, 1993, X). Prebivalstvo vzhodnega Jadrana ter celotnega Balkanskega polotoka je imelo zaradi velikega obsega tovrstnih migracij različne in včasih multiple etnične identitete, saj so na večini območij hkrati sobivale tudi do tri ali štiri etnično različne skupnosti. Poleg tega so obstajale še identitete, ki so se primarno vezale na geografske značilnosti in politično situacijo. Vendarle pa se je za poimenovanje različnih družbenih entitet in prebivalcev, ki so jim pripadali, velikokrat uporabljal zgolj naziv »kristjani« ali »muslimani« oziroma »Turki« (Fine, 2006, 183). To pa ne pomeni, da ta poimenovanja in vsebine, ki so jih označevala, niso bila pomembna. Ljudje določenih identitet namreč niso zamenjali zgolj zato, ker jim je bilo to omogočeno, temveč tudi zato, ker so zanje predstavljale temeljno in globoko intimno vrednost (Kafadar, 1996, 27).

Etničnost je dinamičen pojav, tako v časovnem poteku kot v transkulturnih razmerah, saj so tudi ljudje ter njihove kulture in družbe dinamični v času. Iz tega razloga je zelo težko določiti enoten kriterij za določanje etničnosti v preteklosti; praviloma mora raziskovanje izhajati iz posrednih indikatorjev (Heršak, 1999, 25–27). Posledično bi bilo potrebno revidirati naše razumevanje zgodnjenovoveške identitete na območju Sredozemlja. Tedanja individualna ali kolektivna identitetna zavest se ni udeležila v ozki sodobni ideji verske in politične pripadnosti, ampak je predstavljala zapleteno mrežo pokrajinskih, etničnih, verskih in sorodstvenih dejavnikov, ki so tvorili samo jedro tedanjega dojemanja in razmišljanja o posamezniku in skupnosti (Dursteler, 2006, 129).

Prostovoljne migracije Benečanov v Osmansko cesarstvo so bile že v 15. stoletju zelo pogoste. Največkrat je šlo za začasno obliko migracij oziroma za trgovce, ki so v času opravljanja svoje dejavnosti živeli na osmanskem ozemlju. Dožev tajnik Giovanni Dario² je tako 24. novembra leta 1480 Sinjoriji prinesel sultanovo pismo, s katerim je sultan dovolil bivanje v Osmanskem cesarstvu vsem tujcem, razen osmanskim sovražnikom (Pederin, 1985, 136–137).³

2 O veliki vlogi Giovannija Daria v beneško-osmanskih diplomatskih odnosih v drugi polovici 15. stoletja pričajo tudi njegova poročila (*dispacci*), ki jih je iz Istanbula pošiljal dožu Giovanniju Mocenigu (Dario, 1992).

3 DAZ. DT, liber II (1458–1487), 1480. 24. 11. Italijanski trgovci so na osmanskem ozemlju prodajali celo orožje, tudi na ozemlju vzhodnega Jadrana, kot razkriva primer iz leta 1552, ko so trije trgovci

Istanbul je bil glavni cilj večine odpadnikov z beneškega ozemlja.⁴ Med beneške prebivalce v osmanski prestolnici so uradno šteli zgolj bailo, njegovi uradniki in njegova družina ter trgovci s statusom polnopravnih beneških državljanov. Poleg tega manjšega jedra uradnih beneških predstavnikov pa je v mestu obstajala tudi veliko večja skupnost nekdanjih beneških kristjanov, ki so postali Osmani. Uradni beneški prebivalci Istanbula nikdar niso šteli več kot sto oseb, medtem ko je bilo pribežnikov z beneškega ozemlja kar nekaj tisoč. Nekateri od teh so prišli iz samih Benetk ali Terraferme, večina pa je bila slovanskih in grških prebivalcev Beneške republike. Razlogi za njihov prihod so bili različni, v prvi vrsti je šlo za izgnance (*banditi*), sužnje, vojake, male trgovce, obrtnike, kmete in pustolovce (Dursteler, 2006, 61–62).

Med najpomembnejše razloge za migracije prebivalcev beneških vzhodnojadranskih posesti na osmansko ozemlje bi tako lahko poleg vojaških in političnih šteli gospodarske pogoje oziroma večje možnosti preživetja, ki so jih imeli podložniki osmanskih fevdalcev glede na beneške. Osmanski podložniki so imeli namreč v 15. pa tudi še 16. stoletju manjše obveznosti do svojih fevdalnih gospodov in do države, kot pa njihovi beneški kolegi, zato so mnogi kmetje z beneškega območja bežali na ozemlje pod osmansko oblastjo (Hrabak, 1986, 72).⁵

V večini primerov so se na osmansko ozemlje izseljevali pripadniki nižjih družbenih slojev, predvsem v želji izogniti se osmanskim napadom, prav tako pa tudi zaradi revščine, saj so upali na boljše življenje pod osmanskimi gospodarji. Enako pa je mnogo primerov, ko so jih preganjale beneške oblasti in so zato poiskali zatočišče v osmanski državi. Osmani so namreč na območja, ki so jih želeli osvojiti med drugim pošiljali svoje emisarje oziroma odposlance, ki so širili Osmanom prijazno razpoloženje.

Deželni stanovni Kranjske so se tako večkrat pritoževali, ker so kmetje izjavljali, da bi bilo bolje živeti pod Osmani, kjer ljudje uživajo mir in ne plačujejo toliko davkov. Osmani so tudi na območju vzhodnega Jadrana vodili razredno agitacijo med beneškimi kmeti proti njihovim fevdalnim gospodarjem. To so počeli predvsem na južnejših območjih vzhodnega Jadrana, na primer v Poljici pri Splitu (Šunjić, 1967, 87–88), v severnem delu beneške Dalmacije, še posebej pa v beneški Istri, kjer

prodajali orožje v osmanski Vrani in Ključu. Eden od njih je na svoji trgovski poti prišel vse do Sarajeva, medtem ko se je drugi usmeril proti Alessiu oziroma današnjemu mestu Lezhë v Albaniji. Vse tri trgovce so Benečani zaprli in proti njim sprožili proces. Kot zagovor svojih dejanj je eden od trgovcev izjavil: »Občasno celo ugledne dame postanejo kurbe« (Fabijanec, 2000, 104).

- 4 Bizanc je že v srednjem veku predstavljal zatočišče za mnoge heretike in disidente (Eleuteri, Rigo, 1993).
- 5 Beneška republika je v 16. stoletju zapadla v ekonomsko stagnacijo in celo recesijo, predvsem zaradi premeščanja glavnih trgovskih tokov iz Sredozemlja na obale Atlantika, kar se je sicer dogajalo postopoma, ter osmanskega osvajanja. Ravno od 16. stoletja dalje so se negativne posledice beneških vojaških spopadov z Osmani in sosednjimi katoliškimi deželami, ki pa Sinjoriji niso prinesli večjih ozemeljskih pridobitev, najbolj čutile v provincah, predvsem v Istri in Dalmaciji (Zannini, 1999; Raukar, 2000; Budak, 1987, 1–21; Darovec, 2008, 277–288).

so bili vsakdanji stiki med Osmani in Benečani redkejši, pa je bilo tega vendarle precej manj (Hrabak, 1986, 73).

Tovrstni pojavi niso bili omejeni zgolj na območje beneške Dalmacije, že v prvi četrtini 16. stoletja so bile migracije na osmansko ozemlje namreč prav tako številne v Beneški Albaniji, saj so se Sinjoriji 28. aprila leta 1525 prebivalci Kotorja pritožili, da jim je tamkajšnji rektor in nadzornik prizadejal mnoge krivice in jih oškodoval, zato se je veliko prebivalcev odselilo v osmansko državo (Ljubić, 1876, 176).

Tudi za Istro pa se v virih nahajajo nadvse zanimivi podatki o dejanskih ali načrtovanih migracijah pripadnikov nižjih družbenih slojev z beneškega na osmansko ozemlje. Vrhovni nadzornik Dalmacije Andrea Civran ter podestat in kapitan Kopra Zuanne Minoto sta tako 20. in 23. julija leta 1524 obvestila Sinjorijo, da naj bi Morlak oziroma slovanizirani Vlah Tomaž Rozić, prebivalec Vodice pri Rašporju, bosanskemu sandžakbegu obljubil, da mu bo z beneškega ozemlja pripeljal 100 morlaških družin, obenem pa naj bi mu služil kot vodič za osmanske vpade v Istro.⁶ Izseljevanje z območja Istre na osmansko ozemlje se je nadaljevalo še tudi sredi 16. stoletja, kot izvemo iz pričanja 70-letnega Nikole Milokanića, nekdanjega Osmana iz Banpolja v sandžaku Lika, ki je med zaslišanjem pred Vrhovnim nadzornikom v Dalmaciji, Ferigom Nanijem, 16. aprila leta 1591 izjavil, da se je rodil v Istri in že pred 40 leti, torej okrog leta 1550, odšel v osmansko državo, kjer se je oženil.⁷

Slovanski kmetje so posledično z Osmani simpatizirali na celotnem Balkanskem polotoku, tudi na beneških posestih na obali vzhodnega Jadrana, saj so bili ti znani kot »sovražniki starega zakonitega plemstva« (*inimicus nobilitati*), ki kot družba niso priznavali ideje plemiškega statusa glede na rojstvo, kakor se je zgodilo tudi na Cipru in na Kreti, kjer se je širil upor proti fevdalnemu zatiranju (Ventura, 1978, 440).⁸ Osmani so želeli s fizičnim iztrebljenjem pglavitnih predstavnikov aristokratskih rodbin v prvi vrsti odstraniti vsako prizadevanje po maščevanju, zato je razumljivo nagibanje podrejenega prebivalstva k novim osmanskim gospodarjem, ki so jih osvobajali težkega in neznosnega jarma (Preto, 1975, 163).

To razmerje se je sicer v 17. stoletju začelo spreminjati v škodo Osmanov, kar je povzročalo družbeno nezadovoljstvo in upore. Socialni nemiri so poleg tega sovpadli še s precejšnjim dvigom cen, do katerega je prišlo v prvi polovici 17. stoletja in še dodatno poslabšalo občo gospodarsko situacijo (Moačanin, 2007, 67). Tako so se že 18. maja leta 1622 uprli vojaki osmanskih osrednjih enot, stacionirani v Istanbulu, ki so na sultana Osmana II. naslovili vrsto zahtev. Ker niso bili zadovoljni s sultanovim

6 ASV. CCD, b. 270: Raspo, 1524. 20. 7.; 1524. 23. 7.

7 ASV. PTM, b. 415: Provveditore Generale in Dalmazia (1591), 1591. 16. 4.

8 Iz določb beneškega Senata je razvidno proosmansko razpoloženje med Grki na Egejskih otokih in Peloponezu, ki so se velikokrat zatekali na osmansko ozemlje, tako da je Senat že leta 1428 razpravljajal o dobrih odnosih Grkov z Osmani, zaradi česar bi le-tem lahko pomagali pri vdoru na Peloponez (Kologlu, 2007, 520–521).

odgovorom, so vdrli v njegovo palačo in ga ubili, kar je bil prvi regicid v osmanski zgodovini, namesto njega pa so ustoličili njegovega strica, princa Mustafo (Tezcan, 2002, 25).

Na prvo omembo o stalni naselitvi prebegov z beneških vzhodnojadranskih posesti na osmanskem ozemlju naletimo sredi 15. stoletja, saj je iz odločbe Sveta deseterice s 16. marca leta 1463 razvidno, da je izkušeni pomorec Gregor iz Trogirja pobegnil iz beneške ječe, kjer je bil zaprt zaradi raznih zločinov, in po mnogih dogodivščinah prispel v Istanbul, tam pa vstopil v osmansko mornarico. Sinjorija mu je kljub vsemu zagotovila prost prehod do Benetk za dobo deset let, obenem pa je Glavarje Sveta deseterice (*Capi del Consiglio dei Dieci*) pooblastila za pogajanja z njim in drugimi beneškimi izseljenci v Istanbulu, z namenom organiziranja atentata na sultana Mehmeda II. (Lamansky, 1968, 17). Še proti koncu 15. stoletja oziroma 27. junija leta 1495 so Glavarji Sveta deseterice, na predlog Jakoba iz Benetk, odobrili zastupitev izkušenega beneškega mornarja Benedetta Barbette, ki je pobegnil v osmansko državo ter prešel v službo osmanskih oblasti in postal Osman. Za nagrado je bila Jakobu odobrena mesečna renta v višini petih ducatov (Lamansky, 1968, 30–31).

Razlogi za migracije nižjih družbenih slojev na osmansko ozemlje so bili sicer različni, med drugim so se k Osmanom zatekali vojaki, ki so jih odpustili iz beneške vojaške službe oziroma so jih pritegnili obeti boljšega zaslužka. Po končani vojni Svete lige (1537–1540) Sinjorija tako na primer ni več potrebovala velikega števila vojaških najemnikov. Odvečni vojaki so zato morali službo iskati drugje in mnogi med njimi so se uinjali ravno pri Osmanih.

To je razvidno tudi iz zahtev, ki jih je 12. februarja leta 1541 zadarska mestna skupnost predložila Sinjoriji. Kot so se pritoževali Zadarčani, so bili tedaj odpuščeni hrvaški konjeniki, ki so služili pod poveljstvom rodbine Tetrico in Vida Posedarškega. Odpuščeni konjeniki niso imeli druge možnosti, kot oditi v službo k Osmanom, ker so bili vsi po rodu z območja utrdb Nadin in Vrana, ki so ju Osmani osvojili v pravkar minuli vojni. Osmani so te konjenike že pozvali naj se vrnejo na svoje domove in posesti ter jim obljubili oprostitev od vseh davkov za dobo deset let. Po mnenju prebivalcev Zadra bi to pomenilo »popolno uničenje naše uničene domovine«, zato je zadarska mestna skupnost prosila, da Sinjorija Hrvate ponovno vzame v službo, oziroma vsaj najsposobnejšo polovico, ki bi lahko »pomenila ohranitev zadarskega ozemlja«. Sinjorija je sicer odgovorila, da je za to beneški Senat že poskrbel s posebno odločbo,⁹ saj je bilo beneškim oblastem veliko do tega, da prebivalce pomirijo, vojakom pa preprečijo odhod v osmansko službo.

Na osmansko ozemlje so prav tako bežali tisti vojaki, ki so dezertirali iz beneških mestnih posadk na vzhodnem Jadranu, kot je 10. januarja leta 1582 komes in kapitan Šibenika Raimondo Gritti obvestil Sinjorijo. Tedaj je iz mestnega kaštela pobegnil

9 ASV. SM, Rubriche e registri, r. 25 (1539–1540), 1541. 12. 2.

vojak Antonio iz Portobuffoleja, ki je spadal pod poveljstvo kapitana Marca Brazzana. Antonio je ponoči z vrhovo preplezal mestno obzidje in s seboj odpeljal tudi kaštelanovega sužnja, ki je bil sicer vkljenjen v skladišču v spodnjem delu kaštela, saj naj bi bil po Grittijevem mnenju »tudi suženj uboga in zlobna oseba«. Gritti je Sinjorijo pozval, naj omenjene krivce strogo kaznuje, v svarilo vsem ostalim, ki bi poizkušali kaj podobnega.

Obenem je za zelo slabo stanje med posadko kaštela okrivil kapitana Brazzana, ki naj od vsega začetka ne bi bil dorasel tej težki nalogi in se je z vojaki nenehno prepiral. Enota, ki bi sicer morala šteti 15 vojakov, ni bila popolna, še več, vojaki so stalno bežali iz kaštela, enako pa tudi njihove zamenjave. Zelo zgovoren je podatek, da je že pred pobegom Antonia neki drug njegov vojak pobegnil in odšel k Osmanom. Gritti je moral tako, skupaj s kaštelanom in guvernerjem, stalno reševati probleme v zvezi s slabim vodenjem posadke v kaštelu, ki so nastajali, ker kapitan Brazzano po poklicu ni bil vojak in ni vedel niti tega, kdo je na vrsti za nočno stražo.¹⁰

O takšni vrsti pobegov priča tudi obvestilo komesa Zadra Zuanna Battiste Michiela s 14. novembra leta 1585, po katerem je 30. oktobra ob 18. uri vojak Vicenzo iz Tolentina, imenovan »Mečevalec« (*Spadarin*), iz pehotne čete kapitana Cesara Podocatarata, preplezal zadarsko obzidje in pobegnil na osmansko ozemlje. Zaradi resnosti prekrška je Michiel kar samostojno, ne da bi počakal na odločbo Sinjorije, Tolentina izgnal s celotnega beneškega ozemlja in vseh beneških plovil, s kaznijo obešenja in plačila 500 liber. Michiel je obenem Sinjorijo prosil za potrditev sodbe, da bi jo lahko razglasil prebivalcem Zadra, ne zgolj za kaznovanje prestopnika, ampak tudi kot zgled in ustrahovanje drugih, saj je šlo za zelo resno grožnjo varnosti te pomembne utrdbe.¹¹ Dejstvo, da je Michiel ukrepal hitro in nadvse strogo, nazorno priča o precejšnji razširjenosti pojava.

K Osmanom so bežali mnogi prestopniki in zločinci, ki so bili pred tem velikokrat v beneški vojaški službi. V virih se je ohranila omemba s 30. junija leta 1517, o zadarskem plemiču Lombardinu Benji, ki bi moral postati stratiot z dvema konjema, a je zaradi obtožbe umora zbežal z območja Zadra in se zatekel na osmansko ozemlje. Nato se je začela vojna vojna Svete lige (1537–1540) in njegov brat Saladin je prav tako postal stratiot ter se boril proti Osmanom, vendar je med bojem s poveljnikom osmanske enote Konstantinom Grkom (*Constantino grecho*) zaradi zadobljenih ran umrl. Medtem se je na območje Zadra vrnil Lombardin, ki je sedaj moral skrbeti za ostarelo mater in sestre, zato je ponovno stopil v beneško vojaško službo. Zaradi velike revščine je za pomoč zaprosil Sinjorijo, ki mu je podelila

10 »prima di questo successo un'altro pursuo soldato fattosi cassare ando a farsi turcho« (ASV. CCD, b. 280: Sebenico, 1582. 10. 1.).

11 ASV. CCD, b. 284: Zara (1575–1793), 1585. 14. 11.

povišico plače v vrednosti 2 dukatov na mesec, tako da je po novem njegova plača znašala 8 dukatov na mesec.¹²

Presenetljivo je, da je Sinjorija Lombardina ne samo ponovno sprejela v službo, ampak mu je tudi povišala plačo. Po eni strani bi to lahko razlagali z vojaškimi potrebami Benečanov, ki so se znašli v vojni s premočnim sovražnikom in zato potrebovali vsakega vojaka, ki so ga lahko dobili. Po drugi strani pa lahko ugotovimo, da so bila prehajanja med beneškim in osmanskim ozemljem očitno dovolj pogosta, da tovrstni pojavi vsaj v vojnem času niso bili kriminalizirani. To potrjuje tudi obvestilo Vrhovnega nadzornika v Dalmaciji Hieronima de Cavallija s 1. avgusta leta 1523, da so se tako plemiči in meščani kot navadni prebivalci tamkajšnjih beneških mest in podeželani pritoževali, da bi bilo bolje pod Osmani, kot pa pod Benečani, mnogi med njimi pa so že zbežali na osmansko ozemlje.¹³

Razlog za beg na osmansko ozemlje je bila lahko tudi nesrečna ljubezen kot posledica težkega materialnega položaja posameznikov. Kot izvemo iz anonimnega dnevnika, je 27. oktobra leta 1571 tak dogodek zelo razburkal javno mnenje v beneški Dalmaciji. Nekaj časa predtem je namreč splitski kanonik Alberti plemiču Simeonu Albertiju v oporoki zapustil posesti, ki jih je uspel pridobiti pred smrtjo, čemur je nasprotoval meščan Šime Jeličić (*Sime Gelichich*), imenovan Bačić (*Baccio*). O sporu je končno odločal padovanski konzulat in Albertiju vendarle priznal njemu dodeljeno dediščino.

Jeličić naj bi ravno zaradi žalosti nad to odločitvijo kmalu zatem umrl, njegov edinec Petar Bačić, ki še ni dopolnil 26 let, pa je tako ostal sam z materjo in brez sredstev za preživljanje, zato naj bi se tedaj zaklel, da bo pogubil vse iz rodbine Alberti, ki jih bo »dosegla njegova roka«, razen Giovanne Alberti, njegove bivše ljubice. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da ga je starešina Luca Alberti, ko je Bačić zaprosil za Giovannino roko, označil za berača in nepomembnega obrtnika, ga dal pregnati iz palače in ga hotel prebičati. Bačić je potegnil nož in sluge so ga izpustili, on pa je pobegnil. Ker ni vedel kako naj ju preživlja, je skupaj z materjo pobegnil v osmanski Solin, nato pa zaradi strahu pred maščevanjem Benečanov v Klis, središče osmanske oblasti na tistem območju. Tam je Bačić pozval Osmane, naj mu dodelijo enoto konjenice ter jim obljubil, da se bo do večera vrnil »s čudovitim plenom«. Osmani so ga takoj postavili za dizdarjevega oziroma kaštelanovega tajnika in pisarja, ob tem pa so mu zaupali še poveljstvo nad 42 osmanskimi konjeniki, katere naj bi vodil v vojaških operacijah. Med plenjenjem po splitskem ozemlju pa si je premislil ter se odločil vrniti k Benečanom, kjer so ga naklonjeno sprejeli, saj jim je primanjkovalo vojakov. Neki puščavnik, ki ga je preprosto prebivalstvo častilo kot preroka, je Bačićevo vrnitev označil za znamenje božje naklonjenosti Benečanom, s čimer so njegova dejanja v ljudskem izročilu zadobila metafizične razsežnosti (Solitro, 1989, 164–168).

12 ASV. SM, Rubriche e registri, r. 19 (1517–1521), 1517. 30. 6.

13 »staria meglio da le bande de lj, che de qui« (ASV. CCD, b. 302, 1523. 1. 8.).

Do sredine 16. stoletja so razsežnosti izseljevanja iz beneške Dalmacije in Beneške Albanije na osmansko ozemlje postale skoraj neobvladljive, saj so bile razmere zaradi stalnega osmanskega pritiska nevzdržne tudi v uradnih obdobjih miru. Kapitan v Zalivu Pandolfo Guoro je v svojem končnem poročilu iz leta 1556 Sinjorijo opozoril, da je zemlja na beneških vzhodnojadranskih posestih nerodovitna in ljudem ne ponuja drugega kot golo preživetje. Zaradi osmanskega pustošenja in visokih davkov, ki jih niso uspeli plačevati, prebivalcem ni ostalo drugega, kot da so se izseljevali v tuje dežele, predvsem v Osmansko cesarstvo, s čimer so beneške posesti postajale vse bolj neposeljene, bilo pa je tudi vse manj veslačev za galeje. Ravno v tistem času je Pavle Čeletić, ki je bil sicer prebivalec Novigrada pri Zadru, z družino prostovoljno odšel živeti v osmansko Bosno (Ljubić, 1880, 90).¹⁴

Nadzornik nad Armado (*Provveditor dell'armata*) Cristoforo da Canal se je leta 1558 prav tako pritoževal nad pomanjkanjem prebivalstva in še posebej veslačev v beneški Dalmaciji. Sestava beneške mornarice je bila po Canalovem opisu tridelna: prvi del so tvorili veslači iz beneške Dalmacije, drugi del Grki, tretji del pa skupno Benečani in veslači iz beneške Istre. Problem je nastopil, ker se je ob razoroževanju galej čez zimo in kasnejšem ponovnem oboroževanju spomladi porazgubila po ena tretjina veslačev, ki so večinoma zbežali na osmansko ozemlje. Poleg tega je na območju beneške Dalmacije že v osnovi primanjkovalo za orožje sposobnih moških, ki bi jih lahko zaposlili na galejah. Razlogi za osiromašenje in izpraznitev pokrajine so bili po Canalovem mnenju številni, glavni pa je bil »zadnja vojna, ki jo je vaša svetlost vodila s Turkom, med katero je zbežala, kakor mi je bilo zagotovljeno, večina prebivalcev, ki so živeli na območjih blizu meje s Turki, iz strahu, da ne bili zajeti ali ubiti« (Ljubić, 1880, 109–110). Problem ubežnikov z beneških galej, ki so se kot begunci zatekali na osmansko ozemlje pa je bil nadvse pereč že v prvi polovici 16. stoletja. Kot namreč izvemo iz poročila šibeniškega komesa in kapitana Giovannija Aloisija Venierja s 15. septembra leta 1533, so bili tisti, ki so zavračali težko in nevarno življenje veslačev na galejah oziroma galjotov, izgnani z beneškega ozemlja, zaplenjeno pa jim je bilo tudi vse premoženje, zato so bežali na osmansko stran meje.¹⁵

O kritični situaciji na območju Zadra in posledičnem izseljevanju v osmansko državo pa priča končno poročilo kapitana Zadra Vicenza Querinija iz leta 1561, ki navaja, da je leta 1559 zaradi osmanskih vpadov v mestu, pa tudi na otokih in v zaledju, vladalo veliko pomanjkanje. Zaradi tega so se prebivalci hoteli izseliti na osmansko ozemlje, nakar je moral Querini osebno objahati celotno mestno ozemlje ter jim obljubiti, da jim bodo beneške oblasti zanesljivo pomagale.¹⁶ Brez njegove osebne zavzetosti bi se zadarsko zaledje povsem izpraznilo, kar bi po Querinijevem

14 »et che per la via di una moier di Polo Celetich fo subdito di Novegradi che sponte ando con la fameia ad habitar in Bossina«.

15 ASV. CCD, b. 280: Sebenico, 1533. 15. 9.

16 »le genti della citta, delle isole e del contado, le quale al tutto volevano partirsi«.

mnenju pomenilo »popolno uničenje mesta ter posledično veliko škodo za Sinjorijo«. Querini je zato ves obupan pozval: »Na kolenih prosim vašo Sinjorijo, naj svojim podanikom pravično pomaga« (Ljubić, 1880, 152).

Migracijski tok na osmansko ozemlje se ni ustavil niti proti koncu 16. stoletja, temveč se je še okreplil, tako da je zadarski komes Zuan Battista Michiel v svojem končnem poročilu s 27. marca leta 1586 Sinjorijo pozval, naj vse begunce z galej, ki so odšli v Senj, predvsem pa v Osmansko cesarstvo, ter izgnance z zadarskega ozemlja in ostalih območij beneške Dalmacije, pomilosti in jim omogoči vrnitev na beneško ozemlje, pod pogojem, da se naselijo na območju naselja Radovin in drugih naselij na beneško-osmanski meji v zadarskem zaledju. Na ta preprosti način bi se povečalo število kolonistov na tistem območju, s čimer bi se dvignili prihodki od dajatev ter izboljšala preskrba Zadra, to pa bi tudi izboljšalo varnost na celotnem obmejnem območju z Osmani. Večina izgnancev je namreč takoj po izgonu zbežala na osmansko ozemlje, kjer so prejeli velike posesti, saj je tam obdelovalcev zemlje primanjkovalo, obenem pa so skupaj z osmanskimi enotami začeli vpadati in pleniti po beneškem območju (Novak, 1964, 375).

Intenzivnost migracij na osmansko ozemlje je bila visoka še v 17. stoletju, kot kaže odločba sultana Ahmeda I. iz septembra leta 1614, da morajo biti beneškemu bailu v Istanbulu na njegovo zahtevo predani begunci, ki so z beneškega ozemlja prebegnili v osmansko državo, tako da bodo lahko prepeljani v Benetke pred Sinjorijo (ASV. LST, b. 10, 1614; Pedani, 1994, 309–310). Zaradi tega je 12. junija leta 1631 komes Zadra Antonio Civran ukazal, da Osmani v Novigradu pri Zadru ne smejo v utrdbo, beneški vojaki pa ne smejo prek meje na osmansko ozemlje.¹⁷ Tako kategoričen ukaz je zgovoren dokaz o tem, da so bila tovrstna prehajanja meje pogosta.

Na območju beneških posesti vzhodnega Jadrana je prihajalo celo do migracij posameznikov iz višjih družbenih razredov oziroma z višjim socialnim položajem v osmansko državo. Za območje Kvarnerja v virih obstajajo podatki o primeru tovrstne migracije na osmansko ozemlje že za drugo polovico 15. stoletja, v poročilu uradnega tajnika Beneške republike Antonia Vinciguerra iz leta 1481. Ta omenja, da naj bi se Pavel, sorodnik kneza Radića (*Radichio*), brata bosenskega kralja, ki so ga ujeli in usmrtili Osmani, prostovoljno podal med Osmane. V tistem času se je začelo prebivalstvo Krka ponovno začelo dvigati k uporu ter grozilo, da bo poklicalo Osmane, če se na otok vrne knez Ivan Frankopanski, ki je po beneški zasedbi otoka tam spet poizkušal uveljaviti svojo neomejeno oblast (Solitro, 1989, 43, 54, 57; Ljubić, 1876, 89).

Radić se je pred tem z družino pred preganjanjem Osmanov zatekel na Rab, ki je bil tedaj pod beneško oblastjo. Ivan ga je pregovoril, da je kot gost prišel k njemu na otok Krk, nato pa ga je prepričal še, da je odšel proti Ogrski, kjer naj bi se udinjal kot vojskovodja pri ogrskem kralju, vendar pa je med potjo umrl. Vinciguerra v svojem

17 DAZ. APG, Antonio Civran (1630–1632), volumen I., 1631. 12. 6.

opisu dogodkov za njegovo smrt obtoži prav kneza Ivana, ki je v ječo vrgel tudi Radičevo družino ter zaplenil vse njegovo premoženje (Solitro, 1989, 77–80; Ljubić, 1876, 89).

Pavel je zatem z barko želel oditi s Krka, ker se tam ni več počutil varnega. Na morju so ga napadli frankopanski gusarji in mu odvzeli denar, srebro in dragulje ter se nedostojno vedli do žensk v njegovem spremstvu. Pavel sam si je komaj izprosil svoje življenje, zaradi ponižanja pa se je odločil postati Osman, da bi se nekega dne lahko maščeval. Knez Ivan naj bi, kot sugestivno navaja Vinciguerra, »od tedaj dalje stalno živel v strahu pred njim ter je vsakič, ko je slišal, da se Osmani pripravljajo na plenjenje po obalah Krka, v strahu opremljal svojo galejo« (Solitro, 1989, 62; Ljubić, 1876, 89).

O morda najbolj zanimivem primeru skupinskega pobega pripadnikov višjih družbenih slojev na osmansko ozemlje je 21. aprila leta 1514 poročal komes in kapitan Šibenika Leonardo Lauredan. En mesec pred tem, ponoči 25. marca, so iz Šibenika na ozemlje Osmanskega cesarstva pobegnili pripadniki nekaterih najuglednejših šibeniških rodbin, večinoma je šlo za mlade ljudi, željne uveljavljanja in avanturizma. Voditelj pobega je bil Ivan Franjo, sin Petra Tobolovića, ostali begunci pa so bili: Bernardin, sin Jakova Dobrojevića, Grgur, sin Ivana Dragojevića, Ivan, sin Petra Mišića, Baldissero, sin Mihaela de Gersanisa, in Franjo, sin Petra Vojnovića. Razen Franja Vojnovića, starega 24 let, ki se je vrnil nazaj v Šibenik, so vsi ostali prispeli v Senj ter se peš napotili proti Bosanskemu sandžaku.¹⁸

To je za oligarhično družbo, kakršna je bila beneška, predstavljalo resen incident. Velik pomen tega pobega je bil namreč v tem, da so ga zagrešili mladeniči visokega stanu, ki je bil po beneškem razumevanju glavna opora in nosilec centralne oblasti, zato je bilo to dejanje v očeh beneških oblastnikov veliko hujše, kot pa pobegi pripadnikov nižjih družbenih slojev. Tako je bila tudi Lauredanova obsodba njihovega dejanja hitra in neusmiljena, saj jih je obsodil na izgnanstvo, kar je bila v tistem času ena najhujših kazni, zalegle niso niti prošnje staršev enega od njih, naj se jih usmili ter jim, v kolikor bi to želeli, omogoči vrnitev na domove v Šibeniku. Po Lauredanovem mnenju naj bi namreč prebegi za svoj odhod ne imeli nobenih upravičenih razlogov, to pa naj bi izkazovalo njihovo nevhvaležnost in zahrbtnost.¹⁹

Lauredana je skrbela predvsem socialna nota, saj bi lahko prebivalci Šibenika dejanja obsojencev razumeli kot obliko družbenega upora, tak zgled pa bi lahko vzpodbudil k uporabi tudi ostale, predvsem pa pripadnike nižjih družbenih slojev v mestu. Benečani so imeli namreč stalno probleme z nadzorom vladajočih struktur in ostalih prebivalcev v dalmatinskih komunih pod njihovo oblastjo, v katerih je v poznem srednjem in zgodnjem novem veku velikokrat prihajalo tudi do uporov, od

18 ASV. CCD, b. 280: Sebenico, 1514. 21. 4.

19 »*La partida di quali Improuisa non Impulsi da alchuna legiptima Causa*« (ASV. CCD, b. 280: Sebenico, 1514. 21. 4.).

katerih je bil najbolj odmeven in uničujoč tisti Matije Ivaniča na Hvaru, med letoma 1510 in 1514 (Novak, 1982, 82–102; Adamček, 1977).²⁰

Šibeniški rektorji so zaradi pobega ukazali zaklepati mestna vrata ter okrepili nočne straže na obzidju in v predmestju. Obenem so Sinjorijo pozvali, da bi bilo potrebno iz mesta za nekaj časa odstraniti starše in sorodnike pobeglih, s čimer naj bi se preprečilo nevarnost novih pobegov.²¹ To priča, da so tedaj o odhodu na osmansko ozemlje dejansko razmišljali tudi drugi plemiči in meščani Šibenika.

SPREOBRNITVE V ISLAM

Z migracijami na osmansko vzhodnojadransko ozemlje so v zgodnjem novem veku povezane spreobrnitve v islam, ki so bistveno vplivale na versko podobo okolja (Rostagno, 1983; Scaraffia, 1993; Gobbi, 1998; Esposito, 1999; Bennassar, Bennassar, 2001; Imber, 2002; Davis, 2004; Poumarede, 2004; Wheatcroft, 2004; Dursteler, 2006). V nasprotju z islamom, ki je imel dokaj odprt odnos do spreobrnitev oziroma konverzij iz krščanstva v islam,²² sta Katoliška cerkev in Sinjorija tovrstna dejanja odločno obsojali in preganjali, poleg tega pa je bila Katoliška cerkev dokaj zadržana tudi do spreobrnitev iz islama v krščanstvo.

Spreobrnjenci v islam so zagrešili delikt apostazije oziroma odpadništva od krščanske vere. V kolikor so se ti spreobrnjenci kadarkoli vrnili v kakšno od krščanskih dežel, kjer so obstajale institucije Inkvizicije, so se morali pojaviti pred sodiščem Svetega urada, kjer so se uradno odrekli islamu, šele zatem so se lahko

20 O družbenem razslojevanju in ljudskih gibanjih v zgodnjem novem veku glej: Kurelac, 1980, 237–245.

21 ASV. CCD, b. 280: Sebenico, 1514. 14. 5.

22 Obred spreobrnitve v islam je bil enostaven, kandidati so zgolj izgovorili nekaj besed v jeziku, ki ga ponavadi sploh niso razumeli, ter s formulo odrekanja krščanstvu (»Samo en Bog je in Mohamed je njegov prerok« oziroma »*Kelime-I Shehadet*«) sprejeli novo vero. Čeprav v virih to ni vedno navedeno, so bili moški tedaj tudi obrezani. Sledilo je odrekanje staremu in sprejem novega, muslimanskega imena (Ahmed, Ali, Fata, Husein, Mehmed, Mer, Osman, Rahlima). Tipiziran obrazec prošnje za prestop v islam, kot je razviden iz prošnje zakonskega para, ki jo je predložil sultanu leta 1681, se glasi: »Vaše veličanstvo, častitljivi in milostljivi sultan moj! Bodite zdravi! Prišla sva pred Vašo svečano osebo, jaz in moja soproga, da bi Vas zaprosila, da postaneva muslimana. Prošiva Vas, da nama podelite Vaš svečani blagoslov in milost. Ukazujte sultan moj. Dva nova muslimana« (Kaličin et al., 1990, 115). Pri večini ostalih obrazcih prošenj, je ponavadi takoj za nagovorom sultana tudi formulacija, ki jo, na primer, najdemo v prošnji nekega osvobojenega sužnja, ki se je leta 1686 želel spreobrniti v islam: »Vaše veličanstvo, častitljivi in milostljivi sultan moj! Bodite zdravi! Jaz, vaš pokorni sluga, sem osvobojeni suženj, ki je sprejel islam. Prišel sem pred Vašo častitljivo osebo, da mi izkažete milost. Prosim Vas, da me osrečite s svojim blagoslovom. Ukazujte sultan moj. Vaš sluga« (Kaličin et al., 1990, 124). V islam so se lahko spreobračali celo otroci. Leta 1679 je bila tako sultanu poslana prošnja dvanajstletnega dečka, ki se je želel spreobrniti v islam in se je v ta namen tudi že dal obrezati (Kaličin et al., 1990, 102). V poznajših obdobjih novega veka so se spreobrnitve v islam običajno dogajale pred sultanom, novi muslimani pa so dobili določeno vsoto denarja (*kisve bahas*) (Minkov, 2004).

ponovno vrnili v naročje Katoliške cerkve. Sodni procesi so se običajno kmalu zaključili, kazni pa so bile ponavadi zgolj simbolične; večinoma je šlo za izvajanje pokore ob večjih verskih praznikih. Iz procesov beneške izpostave Svetega urada oziroma Inkvizicije je razvidnih več primerov prebivalcev z beneškega območja vzhodnega Jadrana, ki so se iz katoliške vere spreobrnil v islam, nato pa so se iz različnih razlogov ponovno spreobrnil v katolištvo. Za razliko od tovrstnih inkvizicijskih postopkov na ostalih, predvsem španskih ozemljih, je pred inkvizicijsko sodišče v Benetkah večina spreobrnjenec, vsaj uradno, prišla prostovoljno (Čoralić, 2001, 32; Bennassar, Bennassar, 2001, 308–332; Messana, 2007, 746).²³

Najstarejši proces izvira iz leta 1591, zadnji je iz leta 1647, vsi ostali pa pripadajo prvi polovici 17. stoletja. Znotraj tega kratkega obdobja je bilo kar šest procesov vodenih leta 1642, po trije pa leta 1628 in leta 1647. V teh letih so bili procesi vodeni v razmaku vsega nekaj dni. Vseh procesov skupaj je 21, od tega so bili v 15 primerih zaslišani moški, ženske pa so pred sodišče beneške inkvizicije stopile v šestih primerih²⁴ (AMSI, 1902, 222; Čoralić, 2001; Bennassar, Bennassar, 2001, 191–201).

Kljub formalni in uradni obsodbi islama ter trpljenja, ki naj bi jim ga Osmani povzročili, pa so spreobrnjenci v krogu svojih najbližjih podajali precej bolj naklonjeno in ugodno sodbo o islamu in osmanski civilizaciji, v okviru katere so dolga leta živeli ter tudi sprejemali njene vrednote in privilegije (Lenci, 2006, 154). Spreobrnjenci na Siciliji so celo v svojih uradnih izjavah med inkvizicijskimi procesi Katoliški cerkvi velikokrat oporekali primat pri razlaganju zapletenih teoloških vprašanj in odkrito simpatizirali z učenji islama (Messana, 2007, 758).

Po drugi strani pa je islam za vsakršno apostazo oziroma odpad od vere ter spreobrnitev v drugo vero zapovedoval strogo kazen, običajno smrt. Vendar pa so bile razmere v praksi nemalokrat drugačne od formalnih določil, kot lahko razberemo iz pričevanj religijskih spreobrnjenec oziroma renegatov, ki jih osmanske oblasti navkljub spreobrnitvi iz islama v krščanstvo, niso uradno preganjale (Čoralić, 2001, 31).

V krščanski Evropi so bili odkloni od krščanstva in spreobrnitve v islam v zgodnjem novem veku zelo pogoste, tako da je k negativnemu odnosu Katoliške cerkve poleg doktrinarnih razlik pripomogel tudi njen strah pred izgubo večjega števila vernikov. Do religijskih spreobrnitev je sicer največkrat prihajalo v času velikih gospodarskih, verskih in političnih kriz v krščanski Evropi (Scaraffia, 1993).

Na podlagi podatkov iz virov za obdobje 1550–1700 je bilo na celotnem območju Evrope identificiranih 1.500 spreobrnjenec iz krščanstva v islam oziroma renegatov, ki pa naj bi, kot trdita Bartolome in Lucile Bennassar, predstavljali zgolj 0,5% vseh

23 Kot ugotavljata Preto in Dursteler, predstavljajo ravno zapisniki inkvizicijskih procesov skesancev, ki so se vrnili v naročje krščanstva, temelj vseh dosedanjih raziskav o renegatih oziroma spreobrnjenecih v islam, medtem ko je historiografija skoraj povsem spregledala precej večjo skupino spreobrnjenec, ki se nikdar niso ponovno spreobrnil v krščanstvo (Preto, 1975, 230–231; Dursteler, 2006, 119).

24 ASV. SU, Processi, b. 86, 1628. 8. 8.

dejanskih religijskih spreobrnjenec, saj so tisti, o katerih obstajajo podatki, med pričanji pred Inkvizicijo poimensko navajali na tisoče drugih religijskih spreobrnjenec, o katerih pa v virih, ki so se ohranili do današnjih dni, ni več nobenega sledu (Bennassar, Bennassar, 2001, 147–148). Viri, nastali na tleh krščanske Evrope, sicer omenjajo kar 300.000 religijskih spreobrnjenec v 16. in 17. stoletju, kar pa je prav gotovo pretirano (Kologlu, 2007, 523).

Spreobrnitve oziroma konverzije v islam, za katere so se odločali migranti z beneškega na osmansko ozemlje so bile pogojene s procesom islamizacije.²⁵ Osmani so izvajali islamizacijo na območju vzhodnega Jadrana kot garancijo za stabilnost tega območja. Islama sicer niso uvajali z nasilnimi sredstvi, vendar pa so bile gospodarske in politične prednosti spreobrnitve v državno religijo že same po sebi dovolj vzpodbudne. Spreobrnitev v islam je namreč omogočila zemljiškemu gospodstvu vstop v novo elito, obenem pa je bilo njihovi osebno premoženje izvzeto iz posebne davkatve, imenovane glavarina oziroma džizja (*cizye*), nižji družbeni sloji pa so po religijski spreobrnitvi plačevali nižje davke. Na ta način se je počasi a zanesljivo večji del prebivalstva Bosne, predvsem na rodovitnih območjih ob rekah, spreobrnil v islam. Ta del prebivalstva ob rekah je ostal statičen in se še naprej ukvarjal s poljedelstvom. Osmani pa so bili še posebej zainteresirani za povrnitev reda na strateških območjih ob mejah s Habsburžani in Benečani (Vrandečić, 1994–1995, 167).

Islamizacija se je v glavnem širila prek osmanskih vojakov, nastanjenih v utrdbah, prebegov iz sosednje Beneške Albanije ter beneške Dalmacije in beneške Istre, ki so se spreobrnili v islam, prav tako pa prek spreobrnitev domačega in priseljenega prebivalstva ter osvobajanja krščanskih sužnjev po njihovi religijski spreobrnitvi, obenem pa verjetno tudi s pomočjo dela predosmanskega prebivalstva. Vendar pa je kljub temu, da so Osmani delili zemljo na območju vzhodnega Jadrana svojim vojakom, da je zaslužjevanje kristjanov, ki so se nato spreobrnili v islam prispevalo k rasti muslimanskega prebivalstva v Bosni in osmanskem delu Dalmacije, ter da so obstajali mnogi primeri načrtnega bega prebivalcev z beneškega na osmansko ozemlje in njihove prostovoljne spreobrnitve v islam, islamizacija na območju vzhodnega Jadrana potekala zelo počasi. Katoliško prebivalstvo je z osmanskega

25 Religijski, kulturni in historiografski fenomen islamizacije, ki je zajemal spreobrnitve lokalnih prebivalcev v islam ter priseljevanje muslimanskega ali naknadno pomuslimanjenega prebivalstva, je bil za območje vzhodnega Jadrana v starejši historiografiji manj obdelan, saj je bila pozornost posvečena predvsem Bosni in Hercegovini, kljub vsemu pa se je nekaj avtorjev neposredno ali vsaj posredno ukvarjalo tudi s tem območjem (Grgić, 1956; Spaho, 1985; 1986; 1989; 1989a; 1989b; Soldo, 1989; Erceg, 1989; Hrabak, 1990; Polić Bobić, 1991; Vrandečić, 1994–1995; Čoralić, 2001; Jurin Starčević, 2005; Fine, 2006; Husić, 2006). Kot ugotavlja Vrandečić, za to obstajata dva razloga. Bosna in Hercegovina je bila kot globoko islamizirana dežela tudi izhodišče za islamizacijo beneških vzhodnojadranskih posesti, v prvi vrsti beneške Dalmacije. V nasprotju z močno muslimansko večino v Bosni pa so po beneški zmagi in uveljavitvi beneške oblasti nad osmanskimi posesti v Dalmaciji in celotnim ozemljem Beneške Albanije v poznem 17. stoletju skoraj vsi tamkajšnji muslimani zbežali v sosednjo Bosno (Vrandečić, 1994–1995, 165).

ozemlja bežalo v beneško Dalmacijo, medtem ko pravoslavni Vlahi, ki so imeli v osmanski državi veliko avtonomijo, niso bili nagnjeni k spreobrnitvam v islam. Kot po pravilu so se kristjani naseljevali zgolj v vaseh (*karye*), obenem pa so obstajale tudi vasi, ki so bile v celoti naseljene zgolj z muslimani, kot so Hrvace, Obrovac in Civljani. Na žalost pa ni nobenega dokaza o tem ali so bili prebivalci teh vasi v islam spreobrnjeni katoliki ali malo pred popisom naseljeni muslimani, medtem ko so imela mesta v osmanskem delu Dalmacije povsem muslimansko prebivalstvo (Vrandečić, 1994–1995, 172).

Celotno 16. stoletje je minilo v neuspešnih osmanskih poskusih, da bi islamizirali območje vzhodnega Jadrana. Neuspeh pri islamizaciji je celo ogrozil položaj tamkajšnjih osmanskih posesti v 17. stoletju, tako med Kretsko (1645–1669) kot Dunajsko vojno (1683–1699). Krščansko prebivalstvo je namreč sodelovalo pri osvobajanju celotnega vzhodnojadranskega ozemlja izpod osmanske oblasti. Poleg geografskega položaja osmanskih vzhodnojadranskih ozemelj, ki jih je od Bosne ločevala visoka gorska veriga Dinaridov, je tamkajšnji osmanski položaj še dodatno ogrožalo dejstvo, da niso uspeli akulturirati pravoslavnih Vlahov v svoj politični, gospodarski, kulturni in ideološki sistem, kar je bilo odločilnega pomena v kasnejših obdobjih.

Dalmatinski del Bosanskega ejaleta oziroma osmanski del Dalmacije je tako ostal v veliki večini poseljen s kristjani, glede na poročilo Vrhovnega nadzornika v Dalmaciji Jacopa Foscarinija iz leta 1572, po katerem je bilo tam zgolj 560 muslimanskih od skupno 6.860 gospodinjstev oziroma devet odstotkov. Še leta 1604 je bilo v nahiji Vrlika 115 osmanskih in 191 krščanskih gospodinjstev. Sodeč po drugem defterju iz leta 1604 pa je bilo v sosednji nahiji Sinj-Cetina razmerje družin 330 proti 699 v korist kristjanov (Spaho, 1985, 21–120; Spaho, 1989, 79–107; Vrandečić, 1994–1995, 175–176).

Spreobrnitve v islam so bile lahko prisilne, kot na primer devširme (*devşirme*) ali krvni davek, s pomočjo katerega so Osmani novačili krščanske dečke za uradniške in vojaške službe. Te dečke so nato sprejele družine osmansko-turškega etničnega izvora ter jim pomagale pri učenju osmanske turščine in islama. Kasneje so jih poslali v šole, bistrejši so postali državni uradniki, ostali pa janičarji in sultanovi konjeniki.²⁶

Prisilne oblike religijskih spreobrnitev Garcia-Arenal označi za izjeme, do katerih je prihajalo v posebnih in izoliranih zgodovinskih trenutkih. V večini primerov naj bi namreč šlo za prostovoljne religijske spreobrnitve, saj koransko načelo zapoveduje »*la ikraha fin-din*« oziroma »brez prisile pri religiji«. Na zasedenih ozemljih naj bi se tako pokorjeno prebivalstvo religijsko spreobračalo postopoma, najprej je prišlo do

26 O tem je zanimiv opis Francois Savaryja de Brevesa, ki je bil 22 let tajnik in kasneje francoski veleposlanik v Istanbulu: »Krščanski otroci, vzgojeni v islamski veri in tradiciji, sovražijo svoje starše in jih nikoli ne omenjajo: Sultana sprejemajo kot zaščitnika in očeta, tako da so zvesti zgolj njemu. Same sebe imenujejo Alahovi služabniki, so zvesti Islamu in sovražni do krščanstva« (Savary de Breves, 1615, 28).

socialne in zunanje spreobrnitve, šele nato do notranje, brez dramatičnega preloma s preteklim stanjem (Garcia-Arenal, 1999, 274–275).

V Osmanskem cesarstvu je bila sicer pripadnikom »narodov knjige« oziroma krščanske ali judovske vere vsaj uradno zagotovljena svoboda veroizpovedi, zato naj bi po mnenju Lucie Rostagno večino krščanskih »nevernikov« (*dhimmi*) na spreobrnitev v islam navedli ekonomski in socialni premisleki, ne pa politična in družbena prisila (Rostagno, 1983, 5).

Glede na navedke v virih pa bi lahko zaključili, da je bila večina spreobrnitev kristjanov v islam posledica njihovega eksistencialnega in materialnega položaja.²⁷ O primeru spreobrnitve v islam kot posebni obliki strategije preživetja zaslužjenih kristjanov je sredi 16. stoletja, 17. aprila leta 1550, češkemu in ogrsko-hrvaškemu kralju Ferdinandu I. poročal habsburški veleposlanik v Istanbulu Giovanni Maria Malvezzi. Kot navaja, sta se k njemu zatekla dva pobegla kristjana, Janoš iz Kaposvarja, ki se je v osmanskem ujetništvu spreobrnil v islam in se s tem rešil veslanja na galeji ter njegov beneški kolega, katerega je veliki vezir Rüstem paša še pred religijsko spreobrnitvijo poslal na galejo (Džaja et al., 1995, 429–431).

Pri religijski spreobrnitvi Janoša je šlo torej zgolj za poizkus rešiti se iz ujetništva oziroma zagotoviti si vsaj osnovno eksistenco. Tovrstne religijske spreobrnitve so dejansko tvorile precejšen delež, saj se je veliko krščanskih ujetnikov v osmanskem suženjstvu spreobrnilo v islam, da bi si s tem izboljšali možnosti preživetja oziroma se celo povzpeli po družbeni lestvici. Islam je namreč religijskim spreobrnjencem nudil svobodo delovanja in možnost obogatitja, kar je še posebej odgovarjalo nižjim socialnim slojem v evropskih krščanskih državah. Večina tistih spreobrnjencev v islam, ki so novo vero sprejeli v ujetništvu, je izviral prav iz teh družbenih plasti, ker so se bogatejši lahko odkupili, ne da bi se jim bilo potrebno odreči svoji matični veri (Bennassar, Bennassar, 2001, 372–373).

Iz virov poznamo veliko primerov religijskih spreobrnjencev, ki so po prihodu v osmanska mesta bistveno izboljšali svoj materialni položaj, nekateri pa so tudi obogateli, kar priča o njihovi uspešnosti. Tako naj bi imelo kar 200 oziroma ena tretjina od skupno 616 najvišjih osmanskih uradnikov, ki so uradovali v obdobju do začetka 20. stoletja, neturške korenine, sedmina vseh pa naj bi imela krščanske korenine (Kologlu, 2007, 518). Med admirali osmanske mornarice pa je bila do leta 1867 sploh večina po izvoru spreobrnjencev v islam (Kologlu, 2007, 525).

27 Spreobrnitve v islam pa so bile sicer lahko tudi posledica zapletenih političnih razmer, kot poizkus rešitve pred pritiskom katere od velikih krščanskih sil. 17. aprila leta 1551 je tako Malvezzi Ferdinandu I. iz Adrianopla poročal, da se je Katalonec Miguel de Herrera, ki se je nahajal v osmanskem ujetništvu, po nasvetu Antonia Priulija, zaupnika beneškega bailsa Navagierja, spreobrnil v islam pod imenom Mustafa, kar pa ga ni rešilo pred nadaljnim ujetništvom. Benečani so namreč želeli od Herrere pridobiti skrivne obveščevalne podatke o habsburških namerah, vendar je Malvezzi dosegel, da je nesrečni Herrera še naprej ostal v ječi (Džaja et al., 1995, 574–577).

Tudi na območju beneške Dalmacije poznamo precej primerov, da so se posamezni sužnji spreobrnil v islam ter se nato pojavili na najvišjih položajih v osmanski državni upravi in vojski. Spreobrnitev v islam je bilo tam sicer največ, saj so bili stiki med beneškimi in osmanskimi prebivalci veliko pogostejši kot v beneški Istri.²⁸

Religijske spreobrnitve, katerih glavni motiv je bilo izboljšanje materialnega in eksistencialnega položaja spreobrnjenca, so bile še posebej pogoste med beneško-osmanskimi vojnami, pa tudi med posameznimi vojaškimi spopadi v času miru. Sredi 16. stoletja, na nedeljo 31. avgusta leta 1556, je sandžakbeg Bosne Mehmed paša Porto obvestil, da so Osmani uspeli osvojiti hrvaško trdnjavo Kostajnica, vojna utrdba Novi pa je bila požgana. Po bitki je z beneškega ozemlja pribežal prebeg »nefer« oziroma navadni vojak pehote, ki je sporočil nekatere pomembne podatke o sovražniku. Prebega so odpeljali v Istanbul, kjer je nato prestopil v muslimansko vero. Zaradi njegovih zaslug ga je Mehmed paša nagradil s podelitvijo timarja z dohodki v vrednosti 4.000 akč, kar je odobril tudi sultan (Kovačević, 1985, 20). Timar takšne velikosti je sicer spadal med manjše, vendar pa je bil to vseeno precejšen dvig za poklicnega vojaka, ki je tako postal zemljiški posestnik. Osmani so na ta način, s podeljevanjem materialnih ugodnosti, privabljali vedno nove religijske spreobrnjenke, ki niso bili zadovoljni s položajem v svoji krščanski domovini.

Le nekaj let pozneje naletimo na zelo podoben primer spreobrnjenca v islam z območja Šibenika. Sandžakbeg Bosne je namreč 1. junija leta 1560 Porti poslal pismo, v katerem jo obvešča, da je »eden od slavnih Uskokov utrdbe Šibenik, Ivan sin Petra, znan po svoji hrabrosti in neustrašnosti«, prostovoljno sprejel islam in dobil novo ime Ramadan. Porta je ukazala, naj se mu dodeli timar z dohodki v vrednosti 8.000 akč (Kovačević, 1985, 59). Vendarle pa je bila dejanska investitura odvisna od zemljišč, ki so bila na voljo, posebej v času miru, ko Osmani niso imeli možnosti zasedbe novih ozemelj. Porta je zato odločila, naj se Ramadanu podeli prosto timarsko posest v vrednosti 7.000 akč na območju sandžaka Klis, ki je pripadala malo pred tem umrlemu Bali begu (Kovačević, 1985, 60).

Do spreobrnitev v islam na ozemlju Beneške republike je pogosto prihajalo zaradi ideoloških in doktrinarnih, pa tudi materialnih vzrokov. Procesov proti dejanskim ali domnevnim religijskim spreobrnjencem je bilo na ozemlju Beneške republike največ v letu po zadnjem osmanskem vpadu v Furlanijo, torej 1500. Že 18. maja je bil obsojen, obglavljen in nato razčetrjen zloglasni Ermacora (»Mohor«) Ungaro di Viles (iz Ville Vicentine), osmanski informator in vodnik med njihovim vpadom v Furlanijo leta 1499, ki naj bi se tudi spreobrnil v islam, medtem ko sta bila njegova žena in Giovanni Ritio iz Latisane izpuščena, prav tako kot tudi tržaška plemiča Pietro in Antonio Burlo. V sodne procese se je namreč vtaknila visoka politika, saj se

28 Zaradi vse hujšega osmanskega pritiska so se celo nekateri hrvaški velikaši v dalmatinskem zaledju spreobrnil v islam, medtem ko so se drugi po pomoč zatekali k Habsburžanom, predvsem pa Benečanom in jim med drugim pošiljali pomembne obveščevalne informacije (Pust, Darovec, 2008).

je izkazalo, da je bil vpad v Furlanijo posledica meddržavne spletke, v katero naj bi bil med drugim vpleten nemški kralj Maksimilijan I. (Sanudo, 1500, 246; Joppi, 1882, 300–308; Jug, 1943, 37; Preto, 1975, 97; Cremonesi, 1976, 125–126).

Za časa Mehmeda II. je bila sicer mreža osmanskih sodelavcev v Evropi že zelo razširjena in vplivna, mnogi med njimi pa so se tudi spreobrnil v islam. Tako so osmanski obveščevalci preprečili mnoge poizkuse atentatov beneških agentov na sultana. Mnogi od njih so se uspeli infiltrirati na ozemlje Furlanije, Avstrije in Nemčije, v celotni Italiji pa je obstajalo precej osmanskih obveščevalnih sodelavcev, predvsem humanistov, duhovnikov in menihov ter trgovcev, ki naj bi se ravno tako spreobrnil v islam (Babinger, 1951, 491; Scaraffia, 1993, VII).

Morda najbolj odmeven proces proti kakšni cerkveni osebi, ki se je spreobrnila v islam, se je v Benetkah odvijal v začetku dvajsetih let 17. stoletja, proti frančiškanku fra Giacintu iz Foligna. Ravno dejstvo, da je šlo za cerkveno osebo, je še posebej razburkalo duhove. Poleg Katoliške cerkve je namreč tudi Sinjorija tovrstne religijske spreobrnjenca najbolj intenzivno preganjala, saj jih je smatrala za neposredno nevarnost svoji oblasti. Zaradi političnih in ideoloških posledic spreobrnitev klerikov, ki so bile zelo pogoste, je beneški Senat leta 1630 celo uradno pozval svojega baila oziroma veleposlanika v Istanbulu, da je potrebno poostriži nadzor in »preprečiti pošastnost spreobračanja naših cerkvenih oseb v islam« (Preto, 1975, 224).

Prvi podatek o fra Giacintu lahko v virih zasledimo 28. aprila leta 1622, ko je rektor Pesara Sinjorijo obvestil, da se je le-ta dan pred tem vkrcal na ladjo za Benetke, zato je beneške oblasti pozval, naj ga ob prihodu v mesto nemudoma aretirajo, ker se je spreobrnil v islam.²⁹ Očitno je Giacinto še istega dne, 28. aprila, že prispel v Benetke, ker je nadzornik Marco Antonio Seraffini tega dne prijavil Sinjoriji, da se je v mestnem predelu pod njegovo jurisdikcijo pojavil spreobrnjenec v islam, kar je bil primer za inkvizicijo, zato bi ga morale beneške oblasti takoj aretirati. Seraffini namreč ni imel ustreznega zapora, zaradi česar bi lahko osumljenec iz njega ušel in pobegnil.³⁰

Giacinto se je tedaj kljub vsemu uspel izmuzniti dolgi roki beneške pravice, saj je šele slab mesec kasneje oziroma 22. maja Sinjorija vendarle prejela obvestilo o Giacintovem zajetju v Benetkah. Proti njemu je bil nadaljevan proces, ki se je začel že v času njegove odsotnosti, med njegovim bivanjem v Istanbulu, in med katerim naj bi se razkrili značaj, vrednost in nagnjenja tega religijskega spreobrnjenca, ki bi si, po prepričanju beneških oblastnikov, »zaslužil kazen, saj je velik nepridiprav, kot kaže že njegov videz«.³¹

Za območje Zadra obstajajo podatki o spreobrnjenecih v islam že za začetek 16. stoletja. Komes Zadra Pietro Delfino in kapitan Zadra Marin sta, na primer, v pismu Glavarjem Sveta deseterice 28. januarja leta 1507 navajala, da sta bila posvarjena, da

29 ASV. SU, Processi, b. 77, 1622. 28. 4.

30 ASV. SU, Processi, b. 77, 1622. 28. 4.

31 ASV. SU, Processi, b. 77, 1622. 22. 5.

je Gioanis, katerega brat je bil osmanski vojvoda v Mostarju, prečkal mejo, vstopil na beneško ozemlje ter nato obiskal Mantovo in Bologno. Gioanisa so Benečani preganjali tako zaradi pobega čez mejo, kot tudi zaradi apostaze (Lamansky, 1968, 433). Očitno je šlo za spreobrnjenca v islam, ki mu je bil prepovedan vstop na beneško ozemlje, torej za beneškega izgnanca, ki je postal musliman.

Med beneško-osmanskimi spopadi na začetku 16. stoletja pa je bil zajet Murat beg Tardić, ki je bil po rodu iz Šibenika in so ga Osmani kot sužnja privedli v Sarajevo. Postal je suženj Husrev bega, ki ga je po spreobrnitvi v islam osvobodil in ga postavil za svojega namestnika na položaju sandžakbega Bosne, leta 1537 pa je postal sandžakbeg Kliškega sandžaka, kateremu je pripadal tudi osvojeni del zadarskega kotarja (Traljčić, 1965, 206, 214). Murat beg je izviral iz pomembne šibeniške rodbine, saj je bil njegov brat Zorzi Baio šibeniški arhipret, ki mu je papež februarja leta 1532 podelil posest, kateri se je pred tem odpovedal Antonio Thibaldeo iz samostana San Nicolo di Porto v Šibeniku (Sanudo, 1531, 483–484).

Eden od religijskih spreobrnjencev z velikim vplivom ter ugledom je bil tudi dragoman in odposlanec Visoke Porte Junus beg, ki je tik po vojni Svete lige, 4. decembra leta 1539, doža Pietra Landa in Sinjorijo posvaril pred nepremišljenimi dejanji proti Osmanom. Da bi si pridobil zaupanje Sinjorije, je tedaj omenil, da je »odraščal v beneški deželi«, kar pomeni, da je šlo za enega od zaslužjenih prebivalcev z beneških vzhodnojadranskih posesti, ki so izkoristili možnost, da se povzpnejo na visok položaj v osmanski upravi³² (Pedani, 1994, 109).

Spreobrnitve v islam in druge oblike krivoverstva, v prvi vrsti protestantizem,³³

32 ASV. LST, b. 3, 1539. 4. 12.

33 Protestantizem je bil v beneški Dalmaciji in Beneški Albaniji razširjen že v prvi polovici 16. stoletja, saj so se protestantske ideje in tiski širili iz severnejših habsburških dežel, tudi z območja današnje Slovenije, predvsem pa iz beneškega in habsburškega dela Istre in Kvarnerja. Kljub vsemu v priobalnih krajih reformacija ni bila tako razširjena med nižjimi družbenimi sloji kot v krajih na celini, razširila se je predvsem med intelektualci. Luteranstvo je bilo sicer prisotno tudi na otokih. Leta 1542 je bil tako na doživljenjsko ječo obsojen fra Baldo Lupetina s Cresa, ker naj bi s svojimi pridigami širil protestantski nauk, iz dopisa, ki ga je dož Pietro Lando poslal nadzorniku Krka Aloysiu Pisanu, pa izvemo, da je večina prebivalcev Krka sledila »Lutrovi sekti«. Pomembno vlogo pri širjenju reformacijskih idej v beneški Dalmaciji so imeli trgovci iz Reke, ki so trgovali s Šibenikom, Trogirjem in Dubrovnikom ter ob tem razpečevali tudi protestantske propagandne tiskovine. Eno najodmevnejših vlog pri reformaciji Dalmacije je imel Markanton de Dominis z Raba, splitski nadškof in pisec zgodovinsko-teoloških del z izrazitim reformističnim značajem. Zaradi svojih protirimskih stališč je prišel v spor z Inkvizicijo, ki ga je zaprla, v zaporu pa je zbolel in nato umrl. Posmrtno je bil obsojen in sežgan na trgu Campo dei Fiori v Rimu. Tudi beneški Sveti urad (*Santo Uffizzo*) oziroma beneška izpostava rimske Inkvizicije je bil ustanovljen predvsem zaradi boja Katoliške cerkve proti nadaljnjemu širjenju reformacije. Procesi proti protestantom na beneškem jadranskem ozemlju, kot so bili Markanton de Dominis, Baldo Lupetina, Peter Pavel Vergerij in drugi so trajali leta, napolnili na stotine strani prijav in izjav, pričevanj in soočenj, s širino problema pa so obsegali na desetine ljudi, tako obtožencev kot prič, saj so vdiral v versko in cerkveno politiko drugih dežel ter v posameznih kritičnih trenutkih pretili z izbruhom meddržavnih sporov. O reformaciji na vzhodnem Jadranu obstaja obsežna znanstvena literatura, glej: Čoralić, 2001 in tam vsebovano bibliografijo.

so se v beneški Dalmaciji zelo razmahnile predvsem po koncu Ciprske vojne (1570–1573). O tem med drugim priča prepis pisma z 11. aprila leta 1578, torej ne prav dolgo po koncu vojne, ki je vsebovan v Zlati knjigi mesta Splita. Z odločbo, vsebovano v pismu, je namreč beneški Svet deseterice dopustil, da se v Zadar pošlje inkvizitorja za vprašanje krivoverstva (Frangeš, 1996, 554–557).³⁴

Do spreobrnitev v islam je redno prihajalo tudi še v 17. stoletju, ko se je zgodil morda najbolj odmeven primer religijske spreobrnitve na območju vzhodnega Jadrana, kot je razvidno iz peticije v osmanski turščini, ki jo je leta 1631 na sultana naslovil spreobrnjenec v islam oziroma Redžep (*Reçeb*), katerega krščansko ime je bilo Girolamo Fasaneo da Lesina. Izviral je iz znane hvarske plemiške rodbine Fazanić,³⁵ v Padovi pa je doktoriral iz prava. Fasaneo naj bi se religijsko spreobrnil zaradi maltretiranja beneških oblasti, saj naj bi mu komes Trogirja Filippo Molin ugrabil dve hčerki, beneški bailo v Istanbulu pa je vztrajno pošiljal atentatorje, da bi ga likvidirali. Sinjorija mu je tudi zasegla vse premoženje, ki ga je imel v beneški državi, zato je na Porti intenzivno lobiral, da bi mu bilo premoženje povrnjeno. Med neverniki, torej Benečani, naj bi bilo po njegovih besedah veliko plemičev, ki so z zanimanjem spremljali njegovo usodo, »ker je bilo že v preteklosti veliko primerov, ko so se zatirani zatekli pod sultanovo zaščito in bili celo povod za osvojitve trdnjav in dežel«. Kljub njegovim zvezam s Porto ter obljubam o velikem dobičku, ki naj bi ga prinesel osmanskim oblastnikom, pa se je njegova življenjska zgodba predčasno in nesrečno končala, saj ga je Sinjorija na koncu vendarle uspela likvidirati (ASV. LST, b. 13, 1631; Pedani, 1994, 376–378, 381–382; Lamansky, 1968, 118–124; Fabris, 1989, 105–118; Preto, 1975, 207).

Za Benečane je bila situacija vsekakor izredno neugodna, saj je imela Porta v osebi Fasanea odlično sredstvo za pritisk na Sinjorijo. Ali so osmanske oblasti dejansko nameravale Fasaneu, kot muslimanu, pomagati pri povrnitvi njegovega premoženja, ali pa je šlo zgolj za spretan maneuver s katerim so hotele preprečiti oziroma vsaj omiliti beneške zahteve na drugih področjih?

SKLEP

Na versko in družbeno podobo na območju vzhodnega Jadrana v 16. stoletju so bistveno vplivale migracije na osmansko ozemlje in spreobrnitve v islam, ki jih je potrebno upoštevati v širšem okviru islamizacije. Ravno zaradi migracij in religijskih

34 »Častni nuncij je v Kolegiju omenil, da bi bilo potrebno poslati v mesta in na naše posesti v Dalmaciji enega ali več inkvizitorjev [...] proti tistim, ki bi bili denuncirani v zadevi krivoverstva [...] proti vsakomur, ki bi bil denunciran zavoljo krivoverstva v imenovani pokrajini Dalmaciji«.

35 O rodbini Fazanić podrobneje v: Lučić, Čoralić, Kovačić, 1998. Po enem od uspešnejših pripadnikov rodbine, ladjarju in trgovcu Pieru di Lesina oziroma Petru Fazaniću, je poimenovana tudi ulica v vzhodnem beneškem predelu Castello, v kateri je sredi in v drugi polovici 16. stoletja posedoval več hiš (Čoralić, 2002, 113).

spreobrnitev se je namreč znatno povečal delež muslimanskega prebivalstva, to pa je posledično privedlo dočasne okrepitve in utrditve osmanskega položaja. Kljub vsemu pa islamizacija osmanskega vzhodnojadranskega ozemlja ni bila uspešna, saj so Osmani v naslednjih obdobjih izgubili vse tamkajšnje posesti.

Do migracij na osmansko ozemlje je največkrat prihajalo zaradi beneško-osmanskih vojn, v obdobjih miru pa zaradi osmanskih vpadov na beneške vzhodnojadranske posesti. Pri tem so imele pomembno vlogo negativne gospodarske posledice nenehnih spopadov ter revščina oziroma neugoden materialni in eksistencialni položaj lokalnega prebivalstva, čemur so se pridruževali tudi osebni razlogi oziroma ljubezen med prebivalci na obeh straneh meje. V osmansko državo so zato najpogosteje bežali pripadniki nižjih družbenih slojev, čeprav poznamo tudi primere, ko so se za tovrstne migracije odločile osebe višjega socialnega položaja. Med begunci na osmansko ozemlje tako v virih največkrat srečamo izgnance, sužnje, vojake, kmete, male trgovce, obrtnike in avanturiste.

Spreobrnitve oziroma konverzije v islam so bile ravno tako večinoma posledica slabega družbenega in ekonomskega položaja migrantov, pa tudi staroselskega krščanskega prebivalstva na osmanskem ozemlju. Religijske spreobrnitve posameznikov in celih skupin prebivalstva so bile namreč v prvi vrsti strategija preživetja, s katero so si nameravali zagotoviti boljše pogoje za življenje in si s tem odpreti možnosti za hiter vzpon po družbeni lestvici, ker je islam svojim pripadnikom omogočal dostop do vseh javnih služb in najvišjih časti, razen seveda položaja sultana, ki je bil zgolj v domeni vladarske rodbine Osmanov. Ena glavnih značilnosti v celotni zgodovini Osmanskega cesarstva je ravno prisotnost spreobrnjencev na mnogih, tudi najvišjih, položajih v osmanski družbi, predvsem v upravi in vojski.

Beneške oblasti so odpadnike s svojih posesti in religijske spreobrnjence oziroma renegate sicer uradno preganjale, vendar so v določenih primerih zaradi drugih razlogov, med katere lahko v prvi vrsti štejemo vojne z Osmani, v mirnem času pa beneško skrb za ohranitev dobrih odnosov z njimi, zamižale na obe očesi in jim omogočile vrnitev na beneško ozemlje ter jim celo zagotovile vnovično integracijo v beneško družbo. Tovrstna dvojna merila ter razlikovanje med teorijo in prakso, kar je značilno za celotno obdobje zgodnjega novega veka, nazorno pričajo o ambivalentnosti tedanjih beneško-osmanskih odnosov na območju meje med Beneško republiko in Osmanskim cesarstvom na vzhodnem Jadranu, kjer se je sovražnost med dvema religijskima in državnima sistemoma prepletala z različnimi oblikami sožitja lokalnega prebivalstva.

THE QUESTION OF IDENTITY AND THE SEARCH FOR SURVIVAL
STRATEGIES. MIGRATIONS INTO OTTOMAN LANDS AND CONVERSIONS
TO ISLAM IN THE EAST ADRIATIC DURING THE 16th CENTURY*Klemen PUST*

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper,

SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: klemen.pust@zrs.upr.si

SUMMARY

The nature of Venetian-Ottoman contacts in the East Adriatic depended on the overall relationship between the Venetian Republic and the Ottoman Empire. This allows for the analysis of the widespread practice of symbiosis within the East Adriatic population to be included into a broader-scope mosaic of symbiosis between Islam and Christianity in the 16th and 17th century Mediterranean realm between Spain and Egypt. During the 16th century, migrations into Ottoman lands and conversions into Islam were very common in the East Adriatic and represent one of the most important factors in the scope of contemporary Venetian-Ottoman relations. They are a part of a larger process of Islamisation and colonisation of the East Adriatic, which, nevertheless, was not successful for the Ottomans and this eventually influenced their loss of power in this area over the following periods. Islamisation represents a particular phenomenon in the sense of religion, culture and historiography, which is true both of the conversion of the local population to Islam and the immigration of Muslims or converts. The process of Islamization was closely associated with the colonization of vacated lands invaded by the Ottomans which were designated for recultivation and repopulation, as Muslims and those immigrants who would convert to Islam after their settlement were in an advantageous situation.

Though the members of higher social classes migrated to Ottoman lands as well, most migrants belonged to lower social classes. They were seeking refuge from Ottoman military pressure during Venetian-Ottoman wars, from Ottoman attacks during the periods of truce, and also from poverty, as they were hoping for a better life under Ottoman rule. There were also a considerable number of cases of migrants avoiding the persecution of Venetian authorities and seeking refuge in the Ottoman state; namely, among other things, the Ottomans engaged in the practice of sending emissaries to the lands they were planning to invade. These emissaries would spread a favourable attitude towards the Ottomans amongst the population. In this way, by the middle of the 16th century, the scale of migration to Ottoman lands, particularly from Venetian Dalmatia and Albania, reached barely comprehensible proportions.

In contrast to Islam where the relationship towards conversions from Christianity was fairly open, the Catholic Church strongly condemned and persecuted this practice

and also remained reserved towards conversions from Islam to Christianity. On the other hand, within Islam the punishment for apostasy was severe, usually death. Conversions to Islam were either voluntary or forced, like devşirme, i.e. tax in blood, for instance, which was the Ottoman method of recruiting Christian boys for their officials and soldiers. According to sources, a conclusion has been reached that in the East Adriatic most conversions of Christians to Islam were a consequence of their poor existential and economic situations.

Key words: migrations, Ottoman lands, conversions to Islam, East Adriatic, 16th century

VIRI IN LITERATURA

- AMSI, 1902** – Senato Rettori (1630–1797). Atti e Memorie della Societa Istriana di Archeologia e Storia Patria (AMSI), 18. Trieste.
- ASV. CCD** – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Capi del Consiglio dei Dieci (CCD), Lettere dei Rettori.
- ASV. LST** – ASV, Lettere e scritture turchesche (LST).
- ASV. PTM** – ASV, Provveditori da Terra e da Mar (PTM).
- ASV. SM** – ASV, Senato Mare (SM), Rubriche e registri.
- ASV. SU** – ASV, Santo Uffizio (SU), Processi.
- Čoralić, L. (2001):** Hrvati u procesima mletačke inkvizicije. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet.
- Dario, G. (1992):** 22 dispacci da Costantinopoli al doge Giovanni Mocenigo. Venezia, Corbo e Fiore Editori.
- DAZ. APG** – Državni arhiv u Zadru (DAZ), Atti del provveditore generale della Dalmazia ed'Albania (APG).
- DAZ. DT** – DAZ, Ducali e terminazioni (DT), liber II (1458–1487).
- Džaja, S. M., Weiß, G., Bernath, M., Nehring, K. (ur.) (1995):** Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte in Zeitalter Süleymans des Prächtigen. München, R. Oldenbourg Verlag.
- Frangeš, I. et al. (ur.) (1996):** Zlatna knjiga grada Splita, svezak I. Biblioteka Knjiga Mediterana, 14. Split, Književni krug.
- Kaličin, M., Velkov, A., Radušev, E. (1990):** Osmanski izvori za islamizacionite procesi na Balkanite XVI–XIX v. Serija Izvori 2. Sofia, Izdatelstvo na Bulgarskata akademija na naukite.

- Kovačević, E. (1985):** Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima. Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, tomus IV, serija III. Muhimme defteri, knj. 1, sv. 1. Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Lamansky, V. (1968):** Secrets d'etat de Venise. Documents extraits, notices et etudes servant a eclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane a la fin du XVe et au XVIe siecle, tomo I–II. New York, Burt Franklin.
- Ljubić, Š. (1876):** Commissiones et Relationes Venetae. Tomus I. Annorum 1433–1527. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, volumen 6. Zagrabiae, Sumptibus Academiae Scientiarum et Artium.
- Ljubić, Š. (1880):** Commissiones et Relationes Venetae. Tomus III. Annorum 1553–1571. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, volumen 11. Zagrabiae, Sumptibus Academiae Scientiarum et Artium.
- Novak, G. (1964):** Mletačka uputstva i izvještaji. Svezak IV. Od 1572 do 1590 godine. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, vol. 47. Zagreb, JAZU.
- Pedani, M. P. (ur.) (1994):** I »Documenti turchi« dell'Archivio di Stato di Venezia. Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Strumenti CXXII. Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici.
- Sanudo, M. (1879–1902):** I Diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI–MDXXXIII). Vol. 1–58. Fulin, R., Stefani, F., Barozzi, N., Berchet, G., Allegri, M. (ur.). Venezia, La Regia Deputazione Veneta di Storia Patria.
- Savary de Brèves, F. (1615):** Discours abrégé des asseuvrez moyens d'anéantir et ruiner la monarchie des princes ottoman. Paris.
- Solitro, V. (1989):** Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji. Split, Književni krug.
- Spaho, F. (1985):** Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604 godine. Acta historico-oeconomica Iugoslaviae (AHOD), 12, 21–120.
- Spaho, F. (1986):** Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima. AHOI, 13, 47–86.
- Spaho, F. (1989a):** Neke karakteristike razvitka varoških naselja u Kliškom sandžaku u XVI i XVII stoljeću. Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), 38.
- Spaho, F. (1989b):** Skradinska nahija 1574 godine. AHOI, 16. Zagreb, 79–107.
- Adamček, J. (ur.) (1977):** Matij Ivanić i njegovo doba. Radovi, 10. Zagreb.
- Albrecht, E. (1965):** Das Türkenbild in der ragusanisch-dalmatinischen Literatur des XVI. Jahrhunderts. München, Verlag Otto Sagner.
- Babinger, F. (1951):** Maometto il Conquistatore e l'Italia. Rivista storica italiana, 63, 469–505.
- Bataillon, M. (1966):** Mythe et connaissance de la Turquie en Occident au milieu du XVIe siecle. V: Pertusi, A. (ur.): Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e rinascimento. Firenze, 451–470.

- Bennassar, B., Bennassar, L. (2001):** Les Chrétiens d'Allah. L'histoire extraordinaire des renégats, XVIe–XVIIe siècles. Paris, Perrin.
- Berchet, J.-C. (1994):** Le voyage en Orient. Anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXe siècle. Paris, Robert Laffont.
- Bisaha, N. (2004):** Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Blažević, Z. (2006):** Osmanistički diskurs kao polje de/stabilizacije kulturnih inskripcija »Drugoga«. Kolo, 2, XVI. Zagreb, Matica Hrvatska.
- Braudel, F. (1976):** Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II. Torino.
- Budak, N. (1987):** Hrvatska historiografija o srednjem vijeku (do 1527). Historijski zbornik, 40. Zagreb, 1–21.
- Čirakman, A. (2005):** From the »Terror of the World« to the »Sick Man of Europe«. European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth. New York, Peter Lang Publishing.
- Cremonesi, A. (1976):** Zadnji turški vpad v Furlanijo (1499). Goriški letnik, 3, 124–129.
- Čoralić, L. (2002):** Hrvati u mletačkim katastrima (XVII.–XVIII. st.). Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 44, 109–164.
- Darovec, D. (2008):** Venetian and Austrian money in Istria in the modern age. Annales - series historia et sociologia, 18. 2. Koper, 277–288.
- Davis, R. C. (2004):** Christian Slaves, Muslim Masters. White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast, and Italy, 1500–1800. Basingstoke - New York, Palgrave Macmillan.
- Dukić, D. (2004):** Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja. Zagreb.
- Dursteler, E. R. (2006):** Venetians in Constantinople. Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean. Baltimore, The John Hopkins University Press.
- Eleuteri, P., Rigo, A. (1993):** Eretici, dissidenti, Musulmani ed Ebrei a Bisanzio. Una raccolta eresiologica del XII secolo. Venezia, Cardo.
- Erceg, J. (1989):** Turska osvajanja i organizacija proizvodnje u Dalmaciji i njihov odraz na privredni život Hrvatske. V: Milošević, A. et al. (ur.): Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti. Zbornik Cetinske krajine, 4. Sinj, Kulturno društvo »Cetinjanin«, 9–54.
- Esposito, J. L. (1999):** The Islamic Threat: Myth or Reality? New York - Oxford, Oxford University Press.
- Fabijanec, S. F. (2000):** Le sens de l'honneur chez quelques hommes d'affaires a Zadar au XIVe et au XVIe siècle. Acta Histriae, 8, 1. Koper, 99–110.
- Fabris, A. (1989):** Il Dottor Girolamo Fasaneo, alia Receb. Archivio veneto, s. 5, n. 168, 105–118.

- Fine, J. V. A. (2006):** When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Fleet, K. (1995):** Italian Perceptions of the Turks in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. *Journal of Mediterranean Studies*, 5, 159–172.
- Garcia-Arenal, M. (1999):** Les conversions d'Europeens a l'islam dans l'histoire: esquisse generale. *Social Compass*, 46, 273–281.
- Gligo, V. (1983):** Govori protiv Turaka. V: Gligo, V. (ur.): Govori protiv Turaka. Split, Logos, 7–65.
- Gobbi, O. (1998):** Quando il Turco si fece cristiano: conversioni di schiavi e relativo cerimoniale. V: Anselmi, S. (ur.): Pirati e corsari in Adriatico. Cinisello Balsamo, Silvana editoriale, 145–157.
- Göllner, C. (1968):** Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, Bd. II. București - Baden-Baden, Editura Academiei Republicii Socialiste România - Librairie Heitz GmbH.
- Göllner, C. (1978):** Turcica. Bd. 3, Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert. Baden-Baden, Valentin Koerner.
- Grgić, I. (1956):** Opis kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572. *Zadarska revija*, 5, 253–261.
- Grothaus, M. (2002):** Vom Erbfeind zum Exoten. Kollektive Mentalitäten über die Türken in der Habsburger Monarchie der frühen Neuzeit. V: Feigl, I., Heuberger, V., Pittioni, M., Tomenendal, K. (ur.): Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte. Frankfurt am Main, Peter Lang, 99–113.
- Heršak, E. (1999):** Etničnost u prošlosti. V: Heršak, E. (ur.): Etničnost i povijest. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, HSD, 25–35.
- Höfert, A. (2003):** Den Feind beschreiben. »Türkengefahr« und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600. Frankfurt - New York, Campus Verlag.
- Hrabak, B. (1986):** Turske provale i osvajanja na području današnje severne Dalmacije do sredine XVI stolecā. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 19. Zagreb, 69–100.
- Hrabak, B. (1990):** Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI veku. V: Migracije i Bosna i Hercegovina (materijali s naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine). Sarajevo, Institut za istoriju, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 67–87.
- Husić, A. (2006):** Demografske prilike u srednjodalmatinskom zaleđu početkom 16. stoljećā. *POF*, 55. Sarajevo, 227–242.

- Imber, C. (2002):** *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power.* Basingstoke - New York, Palgrave Macmillan.
- Joppi, V. (1882):** Antonio Burlo ed i Turchi in Friuli (1500). *Archeografo Triestino*, nuova serie, 9. Trieste, 300–308.
- Jug, S. (1943):** Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Kronologija*, obseg in vpadna pota. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 24. Ljubljana, 1–60.
- Jurin Starčević, K. (2005):** Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća. *POF*, 54. Sarajevo, 139–167.
- Kafadar, C. (1996):** *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State.* Berkeley, University of California Press.
- Kologlu, O. (2007):** Renegades and the case Uluç/Kiliç Ali. V: Cancila, R. (ur.): *Mediterraneo in armi (secc. XV–XVIII). Quaderni-Mediterranea. Ricerche storiche.* Palermo, Associazione Mediterranea, 513–531.
- Kuran-Burçoglu, N. (2003):** A glimpse at various stages of the evolution of the image of the Turk in Europe: 15th to 21st centuries. V: Soykut, M. (ur.): *Historical image of the Turk in Europe: 15th century to the present. Political and Civilizational Aspects.* Istanbul, Isis Press, 21–42.
- Kuran-Burçoglu, N. (2005):** *Die Wandlungen des Türkenbildes in Europa vom 11. Jahrhundert bis zur heutigen Zeit. Eine kritische Perspektive.* Zürich, Spur Verlag.
- Kurelac, M. (1980):** Društvene diferenciacije i pokreti pučana srednje Dalmacije od XIV. do XVI. stoljeća. *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, 10. Zagreb, 237–245.
- Lenci, M. (2006):** *Corsari. Guerra, schiavi, rinnegati nel Mediterraneo.* Roma, Carocci.
- Lewis, B. (1999):** *L'Europa e l'Islam.* Roma - Bari, Laterza.
- Lučić, N., Čoralić, L., Kovačić, J. (1998):** Fazanić (Fasaneo), hvarska plemićka obitelj. V: *Hrvatski biografski leksikon*, 4. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslava Krleža.
- Messana, M. S. (2007):** La »resistenza« musulmana e i »martiri« dell'islam: moriscos, schiavi e cristiani rinnegati di fronte all'Inquisizione spagnola di Sicilia. V: Fiume, G. (ur.): *Schiavitù e conversioni nel Mediterraneo. Quaderni storici*, 42. Bologna, 743–772.
- Minkov, A. (2004):** *Conversion to Islam in the Balkans. Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730.* Leiden, Brill.
- Moačanin, N. (2007):** Demographical Trends in the Ottoman Empire in Europe and their Impact on Economy: neither the West, nor the East. V: Cavaciocchi, S. (ur.): *Relazioni economiche tra Europa e mondo islamico, secc. XIII–XVIII. Atti della »Trentottesima Settimana di Studi«*, 1–5 maggio 2006. Prato, Le Monnier, 55–73.

- Nikšić, B. (2001):** Osmansko carstvo očima bivšeg zarobljenika. Opis osmanskog dvora i države Nikole Matije Iljanovića. Zagreb, Hrvatski institut za povijest.
- Novak, G. (1972):** Hvar kroz stoljeća. Zagreb, Narodni odbor općine Hvar.
- Pederin, I. (1985):** Zadarske dukale o ratu i miru s Turcima od XV do XVII stoljeća. Hercegovina, 4. Mostar, 131–147.
- Polić Bobić, M. (1991):** Dva izvještaja o naseljavanju muslimana u Liku i Krbavu. Radovi, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 24. Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest, 207–210.
- Poumarede, G. (2004):** Pour en finir avec la Croisade. Mythes et realites de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siecles. Paris, Presses Universitaires de France.
- Preto, P. (1975):** Venezia e i Turchi. Firenze, G. C. Sansoni editore.
- Pust, K. (2007):** Podoba »Turka« v kršćanskih deželah vzhodnega Jadrana v zgodnjem novem veku. Acta Histriae, 15, 1. Koper, 209–234.
- Pust, K., Darovec, D. (2008):** »... Tamen a una spia fuori ...«: Beneška obveščevalna dejavnost na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499. Acta Histriae, 16, 1–2. Koper, 173–192.
- Pust, K. (2009):** Luigi Bassano da Zara: »I costumi et i modi particolari della vita de' Turchi«: primer krščanskega opisovanja Osmanov iz 16. stoletja. Acta Histriae, 17, 1–2. Koper, 59–82.
- Raukar, T. (2000):** Jadransko gospodarski sustavi: Split 1475.–1500. godine. Zagreb, HAZU.
- Renda, G. (2005):** Osmansko cesarstvo in Evropa v 17. stoletju: Spreminjajoče se podobe. V: Podoba Turkov v Evropi 17. stoletja. Istanbul, Univerza Sabanci - Muzej Sakipa Sabancija, 44–55.
- Ricci, G. (2002):** Ossessione turca. In una retrovia cristiana dell'Europa moderna. Bologna, Societa editrice il Mulino.
- Rostagno, L. (1983):** Mi faccio Turco. Esperienze ed immagini dell'islam nell'Italia moderna. Roma, Istituto per l'Oriente C. A. Nallino.
- Rouillard, C. D. (1941):** The Turk in French history, thought and literature (1520–1660). Paris, Boivin.
- Scaraffia, L. (1993):** Rinnegati. Per una storia dell'identita occidentale. Roma - Bari, Laterza.
- Schwoebel, R. (1967):** The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453–1517). Nieuwkoop, B. De Graaf.
- Simoniti, V. (1991):** Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, Slovenska matica.
- Simoniti, V. (1997):** La »paura dei turchi« nel'400 e nel'500 presso gli sloveni: un fattore di aggregazione. Annali del Dipartimento di studi dell'Europa orientale, Sezione storico-politico-sociale, 13–14, 67–93.

- Soldo, J. (1989):** Etničke promjene i migracije stanovništva u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća. V: Milošević, A. et al. (ur.): Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti. Zbornik Cetinske krajine, 4. Sinj, Kulturno društvo »Cetinjanin«, 81–144.
- Soykut, M. (2001):** Image of the »Turk« in Italy. A History of the »Other« in Early Modern Europe: 1453–1683. Berlin, Klaus Schwarz Verlag.
- Soykut, M. (2003):** Historical Image of the Turk in Europe: Political and Civilizational Aspects. Istanbul, The Isis Press.
- Spaho, F. D. (1989):** Grad Sinj u turskoj vlasti. V: Milošević, A. et al. (ur.): Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti. Zbornik Cetinske krajine, 4. Sinj, Kulturno društvo »Cetinjanin«, 55–63.
- Straus, R. (1979):** Religious Conversion as a Personal and Collective Accomplishment. *Sociological Analysis*, 40, 2, 158–165.
- Šunjić, M. (1967):** Dalmacija u XV stoljeću. Sarajevo, Svjetlost.
- Tezcan, B. (2002):** The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey. V: Hathaway, J. (ur.): Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire. Madison, The University of Wisconsin Press.
- Traljić, S. (1965):** Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća. Radovi Instituta JAZU u Zadru (RIJAZUZ), 11–12. Zadar, 203–227.
- Traljić, S. (1971):** Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine. RIJAZUZ, 18. Zadar, 343–376.
- Valensi, L. (1993):** The Birth of the Despot. Venice and the Sublime Porte. Ithaca - London, Cornell University Press.
- Ventura, A. (1978):** I termini di una discussione. Atti del Convegno su le Marche e l'Adriatico orientale dal XIII secolo al primo Ottocento (Senigallia 1976). Ancona.
- Vrandečić, J. (1994–1995):** Had an Ottoman Combatant any Chance to Win the Love of the Daughter of the Rector of the Dalmatian Town Zadar (Islam in Ottoman Dalmatia in the 16th and 17th century and its coexistence with the Christian world of neighboring Venetian Dalmatia). Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 34 (21). Zadar, 163–184.
- Wheatcroft, A. (2004):** Infidels. A History of the Conflict between Christendom and Islam. London, Penguin Books.
- Zannini, A. (1999):** Economia veneta nel seicento. Oltre il paradigma della »crisi generale«. La popolazione italiana nel seicento. Relazioni presentate al Convegno di Firenze, 28–30 novembre 1996. Bologna, CLUEB - Società Italiana di Demografia Storica, 473–502.